

Om dagens paradigmskifte och dess konsekvenser för förståelsen av mänsklig samverkan

av Bengt-Åke Wennberg

Jag tar i denna text utgångspunkt i två frågor.

- Dels att jag ser ett pågående paradigmskifte i samhället, Detta påverkar inte bara samhällsforskningen utan också all annan forskning som inkluderar mänskligt handlande. Det påverkar också starkt den offentliga och politiska diskussionen.
- Dels det resonemang som Thomas S Kuhn utgår från och hur jag ser att hans resonemang är aktuella i dagens paradigmskifte.

De resonemang som jag för i denna text presenteras mer utförligt och med referenser i häftet *paradigmskiftet*.

Varför påstår jag att vi just nu är i ett paradigmskifte?

Under de senaste hundra åren har våra kunskaper om naturen vidgats enormt, vår teknik har nått fantastiska höjder och våra erfarenheter av sociala skeenden har på gott och ont gjort oss mer uppmärksamma på vår roll i världen och vårt eget inflytande på vår situation – icke minst när det gäller klimatet. Detta gör att vi nu mentalt befinner oss i ett annat samhälle än det industrisamhälle som vi tidigare tog för givet. Vi måste därför i dag i allt högre grad än förr fundera över konsekvenserna av våra egna och andras val av handlande. Inget är längre stabilt. Valmöjligheterna är så många och situationerna så växlande att den gamla tidens auktoritativa styrning inte längre kan fungera – ens för den enskilda människan.

I och genom vår utökade kunskap har vår syn på oss själva och människans roll i världen förändrats. Flera undersökningar visar att vi blivit mer individualistiska och allt mindre benägna att på samma sätt som tidigare generationer ”lyda order” och rätta oss efter olika direktiv och ideologier som presenteras av en överhet. Jag menar att ett viktigt skäl till denna nya attityd är att samhällsförändringarna radikalt ökat människors möjlighetsutrymme. Friheten och de konsekvenser handlandet får ställer allt större krav på eget omdöme hos individen.

Jag ser det i detta sammanhang som viktigt att fastställa att varje människa *väljer* att agera som hon gör. Även om hon upplever sig, och upplevs av andra, som styrd av omedvetna drifter så står hon dagligen inför problemet att hennes handlande inte bara har *fysiska* konsekvenser utan också *sociala* konsekvenser för henne själv och andra. Vi påverkas naturligtvis också av omedvetna krafter och av överhetens och kollektivets strukturer. Trots detta så blir en ansvarslös position i vilken vi struntar i konsekvenserna för andra och för världen av det vi gör allt mer ohållbar.

Diskursen i samhället – exempelvis hur vi uppfostrar våra barn – visar numera tydligt att en ansvarsbefriad position och självuppfattning är oönskad och för individen själv opraktisk. Det blir allt tydligare att kollektivet inte kommer att kunna låta ansvarslost handlande få existera opåtalat. I stället verkar vi numera allt mer betona de mänskliga *skyldigheterna* både mot andra och mot den värld vi alla

bebor. *Friheten* att få använda sitt omdöme och själv välja sitt handlande och *skyldigheten* att handla på ett sätt som samtidigt är av värde för andra och som bidrar till att bevara vår planet så att den i framtiden kan härbärgera våra barn, barnbarn och barnbarnsbarn, motsäger inte varandra.

Men livet blir svårare. Valet var enkelt så länge man kunde luta sig mot en auktoritet eller följa strömmen. Det blir svårare om man själv behöver visa omdöme i den situation man befinner sig i. Kraven på att man trots vissa begränsningar har skyldigheter mot världen och varandra blir därför i vår tid en allt mer angelägen grund för funderingar om hur mänsklig samverkan och organisering bör ordnas för att skapa en för människan och naturen så livskraftig miljö som möjligt, nu och i framtiden.

De mänskliga rättigheterna och skyldigheterna

En av de frågor, som påverkas av det paradigmskifte vi är inne i, är vad vi sedan det förra sekelskiftet lärt oss om mänskliga rättigheter. Mänskliga rättigheter var aktuella och nödvändiga under en tid då auktoriteter och överheter – ofta i form av enväldshärskare och diktatorer – värderades högt och hade stort inflytande. För att undvika att detta inflytande fick destruktiva följder var det viktigt att det växte fram kollektiva uppfattningar om människors friheter och rättigheter.

I en värld där möjligheterna blivit extremt många men ojämnt fördelade är problemet inte alltid att värna människors rättigheter gentemot en överhet utan att se till att alla – makthavare som icke makthavare – uppfyller sina skyldigheter mot varandra och den värld vi lever i. Det är exempelvis i vår tid en skyldighet för var och en av oss att i våra mikrosamspel värna de andras rättigheter.

Friheten kan inte få missbrukas. Men den kan heller inte i onödan få begränsas av auktoritära strategier eftersom den mänskliga utvecklingen och samhällets anpassning till nya förhållanden då stagnerar. Det är kring denna fråga vi nu har ett dramatiskt skifte. Vissa friheter kan inte längre accepteras medan vissa vanemässigt inarbetade be-

gränsningar och styrande och kontrollerande åtgärder inte i onödan kan få hindra en önskvärd utveckling.

Det är alltså formen för, och djupet av, den disciplinering som varje människa i vår tid måste ålägga sig som behöver ändras. Vad är ett bra liv för människan och mänskligheten? Detta är en fråga om en utveckling av ett mänskligt omdöme i sociala frågor och realistiska krav på människors samverkan med varandra. Ännu har denna fråga inget svar. Vi möter här Kuhn och hans paradig.

Hur vi i dag kan resonera och handla – till skillnad från förr – påverkas av de nya kunskaper och erfarenheter vi vunnit sedan sist. Vi kan därför inte alltid förlita oss på vad vi redan vet och vad som tidigare fungerat väl. Enligt Kuhn så sker en sådan förändring av vår tankevärld inte långsamt och successivt. Vi kan ett tag fortsätta som vi alltid gjort. Men plötsligt går detta inte längre. Gamla lösningar stämmer inte.

När vi kommer till denna punkt krävs ett skarpt språng – en revolution i tanken – genom vilket det skapas ett helt nytt perspektiv och helt nya insikter om hur något förhåller sig. Nya grepp måste tas och nya resonemang måste växa fram. Men många – kanske alla – är samtidigt fast i det gamla. Detta är förstås fullt rimligt. Det vi prövat och vet sedan förr kan inte bara förkastas. Hur kan agnarna skiljas från vetet? Själva skiftet blir problematiskt.

Så till Thomas S Kuhn.

För att illustrera själva skiftet mellan ett gammalt och ett nytt perspektiv använder sig Kuhn av begreppet ”paradigm”. ”Para” betyder förebild och ”deigma” betyder påpeka eller förevisa. Så som jag förstår honom så anser han att paradigm är den gemensamma mentala struktur som ett mänskligt kollektiv använder sig av för att för varandra förklara något de tillsammans möter i verkligheten och för att analytiskt bearbeta det.

Kuhn har studerat paradigmskiftet inom naturvetenskapen och funnit att dessa har stora likheter med varandra. De tycks likna varandra över tid och har liknande egenskaper oberoende av vilken typ av frå-

gor som behandlas. Kuhns upptäckt kan därför sägas vara av en *social karaktär* snarare än av en naturvetenskaplig eller teknisk karaktär.

Skälet att ett paradigm får fäste är enligt Kuhn att de som delar det snabbt kan bli överens genom att hänvisa till det. Paradigmet definierar en gemenskap. Denna kan bevaras så länge som det finns tillräckligt mycket kvar att undersöka så att den kunskap som ingår i, och kan beskrivas av paradigmet, hela tiden utökas. Den mesta forskningen inom ett paradigm handlar således om att ”lägga till” nya varianter av det gamla och invanda.

Skälet till att ett skifte måste ske är enligt Kuhn att när människan lär sig mer om världen, och när man som kollektiv förändrat världen på grund av de nya kunskaperna, så kommer man också att behöva tänka annorlunda om den. Då skiftet skall omfattas av hela kollektivet tar det tid för paradigmet att bryta igenom. Ett nytt paradigm har därför enligt Kuhn en förhistoria, ett genombrott och en efterhistoria som har konsekvenser för det kollektiv som behöver förändra sin praktik.

Kuhns beskrivning av ”skiftet” fokuserar inte på datainsamling och sambandsförklaringar i form av logiska resonemang utan på de likheter han ser i de ”exempel” som har visat sig i varje enskilt skifte som han studerat. Kuhn beskriver alltså vad som tycks karaktärisera just paradigmskiften. De vetenskapliga revolutioner han beskriver inträffar enligt honom genom att det man ser och behöver beskriva *får en helt annan mening* jämfört med vad det hade i det gamla paradigmet. Den geocentriska bilden av universum byts exempelvis mot den heliocentriska. Tanken på att eld är en slags partiklar – flogistoner – byts mot att den är en oxidationsprocess. Mänskliga rättigheter och representativ demokrati som vi känner dem i dag byts mot vadå?

Kuhn startade sitt arbete med paradigmteorin som en följd av att han delade Karl Poppers invändningar mot positivisternas antagande om att teorier växer fram utifrån teorioberoende observationsdata och att vetenskaplig utveckling sker som en *kumulativ process*. Kuhn insåg att vetenskaplig utveckling inte är ett resultat av att mer observationsdata samlas in och tillförs redan existerande data. Vetenskap-

lig utveckling sker enligt honom framförallt genom upptäckt och konfrontation av *anomalier* inom en redan existerande teori. Genom ett fördjupat utforskande av dessa anomalier uppstår därefter ett radikalt språng – en vetenskaplig revolution.

Kuhn kritiserar också Popper och hans följeslagare. En av hans starkaste invändningar mot Poppers och många andras ”rationella beskrivning av vetenskaplig utveckling” är att den helt enkelt inte stämmer överens med hur det i realiteten ser ut om man tar sig tid att analysera *exempel* på tankeskiften i vetenskapens historia. Kuhns historiska exempel visar att de nya slutsatserna och tolkningarna inte växer fram som en följd av en ackumulerad kunskap utan ofta *trots* denna.

När det vid tillämpning av det gamla paradigmet dyker upp tveksamheter om undersökningars giltighet – anomalier – så uppstår extraordinära utforskande aktiviteter utanför detta. Dessa har inget inflytande på det aktuella vetenskapliga arbetet förrän skiftet är ett faktum. Men de existerar som ett slags parallellt tänkande och skapar förvirring genom att de inte går att förena med det etablerade.

Kuhns användning av exempel – ett paradigmskifte

En svårighet med begreppet ”exempel” är att begreppet ges helt olika mening i dagens analyser och samtal än i Kuhns resonemang. Exemplet – eller det som brukar kallas ”best practice” – har haft en central roll i upplysningstidens och industrisamhällets tänkande. I denna tanketradition är exemplet en förebild eller ett recept på hur man skall handla. Med tiden har exempel också kommit att användas inom bland annat socialvetenskaperna och politiken för att förklara och förstå ett skeende. Kuhn visar att varje beskrivning av ett exempel utgår från ett grundläggande förgivettagande som styr beskrivningen och resonemangen kring fenomenet.

Tror man att eld är flogiston så medför detta försök att mäta och observera eldens partiklar och försök att formulera resonemang som utifrån detta antagande förklarar eldens konsekvenser och hur den kan hanteras. Tror man att kriminalitet är en följd av klyftor i samhället fokuserar man på att försöka förstå de exempel man beskriver

i sådana termer. Denna användning av exempel skiljer sig från hur Kuhn ser ett exempel. Låt os börja med dagens paradigm.

Ett ”exempel” inom det i dag gängse paradigmat knyter samman praxis och ”vetande”. Genom att en teknisk praxis och uppfinning (techne) kunde förklaras i vetenskapliga termer (logos) uppstod en *teknologisk kunskap* som gjorde det möjligt att om och om igen åter skapa framstegen och skapa nya. Teknologisk kunskap syftar således både till att förstå ett fenomen, undersöka det och hantera det. Människor kan genom denna kunskap lära sig ”hur man gör” för att nå fram till det som man önskar skall inträffa. Därför blir resonemangen om denna typ av frågor metod och konceptfixerade. Detta är en stor begränsning när det gäller att hantera samverkans- och organisatoriska frågor.

Vad gör då Kuhn? Han använder sina exempel för att visa hur ”*meningen med*” eller tolkningen av de underliggande fenomen som styr skeendet fick en helt annan mening genom ”revolutionen” än den som före skiftet dominerade tänkandet. Nytolkningen gjorde att tänkandet leddes in i helt nya banor. Föreställningen om ett geocentriskt universum byttes till ett heliocentriskt. Föreställningen om flogiston byttes till oxidation. Föreställningar om massa byttes till kvantmekanik osv. Kuhns syn på exemplet som en möjlighet att fånga *en helt ny mening* i det fenomen som studeras till skillnad från den som fanns innan är således i sig självt ett exempel på ett paradigmskifte.

Den gamla tolkningen av ett exempel tillämpas i dag frekvent inom samhällsforskningen och i den allmänna diskursen. Det är exempelvis vanligt att det erbjuds stöd till olika projekt för att dessa skall komma fram till bra samverkanslösningar som kan anammas av andra. Tanken bakom denna användning är att de interaktiva samband som styr samspelet är lineära och stabila över tid. Stöd till projekten anses också bara behövas i initialfasen. När aktörerna väl funnit ”den rätta” samarbetsformen skall verksamheten av egen kraft kunna leva vidare.

Min erfarenhet är den rakt motsatta. Interaktiva skeenden som skapas av människor är varken linjära eller möjliga att återskapa och återupprepa över tid på samma sätt som exempelvis teknologiska sam-

band. Villkoren för interaktiva skeenden kan av olika skäl ändra sig mycket snabbt till skillnad från materiella förhållanden som är mer tröga. Det är korrekt att det i yttlig mening kan ske en sådan kopiering av vissa enkla samverkansformer men så fort det sociala systemet blir mer avancerat blir en sådan kopiering inte framgångsrik.

Jag har under min yrkesverksamma tid som konsult i organisering och samarbete därför störts av tre upplevelser när det gäller hur sociala exempel i dag används och tolkas. Min första kritik är att de goda exempel på vårt område, som så många efterfrågat, och som vi därför har utvärderat, inte sprids. Detta beror på att de erfarenheter jag i Kuhns anda tycker att man kan dra av exemplen inte har fått något gehör även om underlaget redovisats explicit i våra rapporter. Beskrivningarna har istället omtolkats till att passa redan existerande förgivettaganden.

I den teknologiska varianten av exempel betraktas det mänskliga samspelet som något som externt kan styras och kontrolleras trots att det egentligen i varje enskilt fall är unikt. Om utfallet när exemplet tillämpas därför inte blir som förväntat söker man förklaringarna till anomalierna i felaktigheter i styrningen eller i brister hos individen. Individernas roll som handlande människor vilka självständigt och i samspelet med varandra formar de unika interaktiva mönster som uppstår negligeras systematiskt.

Min andra kritik handlar om att de goda exempel jag själv medverkat till och kunnat följa upp och dokumentera har blivit trivialiserade. Detta är en följd av omvärldens brist på nyfikenhet på naturen av de samspel som är grunden för hur det blivit som de blivit. Man har förlitat sig på en tolkning som bygger på existerande förgivettaganden. Då omvärlden inte förstätt hur de goda exemplen *egentligen* fungerar blir dessa *isolerade öar* som så småningom upplöses och förintas av statens, ledningspersoners och andra konsulter ingrepp.

Min tredje kritik handlar om att de flesta åtgärder som numera föreslås för att lösa olika organiserings- och samverkansproblem bortser från den nya ”mening” – skild från mainstream – som i varje enskilt fall skulle kunna formuleras. Detta leder till *kontrafinalitet* – det vill säga till motsatsen mot vad man förutspår som resultat av de åtgärder som man försöker engagera människor att medverka i.

Dessa tendenser har blivit värre i takt med en allt tydligare individualisering hos de aktörer som berörs. I den serie av häften som vi just publicerat försöker jag och Monica Hane sätta ord på vad vi tror att man i omvärlden förbiser i sin tolkning av det man ser i de exempel på goda samverkansmönster som beskrivs.

Denna kunskapsbrist är en svårighet som motverkar möjligheten ingripa i det enskilda fallet. Vanmakt och besvikelse över att åtgärderna misslyckas och över att resonemangen är motstridiga leder till en aggressiv attityd mot försök till annorlunda tolkningar. Denna aggressivitet leder till en självförstärkande destruktiv spiral som blockerar möjligheterna för ett mer genomgripande skifte.

Vi beskriver i våra häften hur vi uppfattar att den värld vi nu lever i blir till genom de *interaktiva skeenden* som människor skapar med varandra. Ett skifte kan uppstå om och när berörda aktörer väljer att se dessa interaktiva skeenden som skapade av självständigt handlande unika människor och inte som något av naturen lagbundet eller något som av en överhet eller elit kan beräknas och planeras fram.

Uppfattar individen sig styrd av yttre krafter upplever hon sig nämligen som ett ”offer” och passiviseras. Hon kan då inte aktivt och självständigt medverka till att samspelet med andra blir konstruktivt och produktivt. För att i sina samspel se sig och de andra som självständiga och ansvarstagande människor måste hon begripa sig på de frågor vi berättar om i våra häften.

Det första häftet – *paradigmskiftet* – behandlar de frågor jag redovisat i denna text. Det innehåller referenser och hänvisningar till Kuhns resonemang och några exempel på skiften. De andra behandlar

- Den *komplexitet* som uppstår i alla interaktiva skeenden och sociala system genom individernas självständighet och önskan om att styra sitt eget liv.
- Kraften i den *doxa* eller det språkbruk som individerna använder sinsemellan för att de skall kunna koordinera sitt handlande eller blockera oönskade initiativ av andra.

- Förmågan att gemensamt och löpande *utforska* det skeende man skapar och medverkar i.
- Den *praktiska* erfarenhet de enskilda aktörerna kan ha vunnit genom att de tidigare valt att agera som de gjort i olika situationer.
- Den förståelse de olika aktörerna har av systemet, det vill säga det *möjlighetsfält* de inblandade aktörerna har att agera i.
- Den *kunskap* aktörerna får tillgång till – eller har rätt att få tillgång till – genom den offentliga diskussionen, media och aktuell forskning samt slutligen
- Det *lärande* om varandra och systemet som kan uppstå, eller som kan blockeras, i varje aktuell interaktion människor emellan.

Häftena finner Du på:

<https://www.menvart.se/category/varahaften/>